

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

**АКТУАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ
ЕКСТРЕМАЛЬНІЙ ТА КРИЗОВІЙ ПСИХОЛОГІЇ**

МОНОГРАФІЯ

За загальною редакцією
В. П. Садкового, О. В. Тімченка

Харків – 2017

УДК
ББК

*Друкується за рішенням Вченої ради
Національного університету цивільного захисту України
(протокол № 13 від 29.08.2017 р.)*

Редколегія може не поділяти поглядів авторів.
Автори опублікованих матеріалів несуть персональну відповідальність за їх зміст.

Редакційна колегія:

- Максименко С. Д.** директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України;
- Москалець В. П.** завідувач кафедри загальної та клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доктор психологічних наук, професор;
- Осьодло В. І.** начальник гуманітарного інституту Національного університету оборони імені Івана Черняхівського, доктор психологічних наук, професор;
- Приходько І. І.** начальник науково-дослідного центру Національної академії Національної гвардії України, доктор психологічних наук, професор;
- Садковий В. П.** ректор Національного університету цивільного захисту України, доктор наук з державного управління, професор;
- Тімченко О. В.** головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України, доктор психологічних наук, професор.

Рецензенти:

- Лефтеров В. О.** начальник кафедри соціології та психології Національного університету «Одеська юридична академія», доктор психологічних наук, професор;
- Онщенко Н. В.** провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України, доктор психологічних наук, професор;
- Перелигіна Л. А.** начальник кафедри психології діяльності в особливих умовах Національного університету цивільного захисту України, доктор біологічних наук, професор.

Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: монографія / за заг. ред. В. П. Садкового, О. В. Тімченка. – Х.: Вид-во НУЦЗУ, 2017. – 777 с.

ISBN

Коллективна монографія присвячена сучасним проблемам екстремальної¹ та кризової² психології й адресується психологам Міністерства оборони України, Національної гвардії України, Національної поліції України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України та Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Монографія також буде корисною представникам громадських і волонтерських організацій – усім, хто зайнятий у сфері психологічного захисту населення в умовах надзвичайної ситуації техногенного, природного, соціального або воєнного походження.

---

¹ *Екстремальна психологія* – науково-практичний розділ психології, який вивчає психологічні закономірності діяльності особистості при виникненні надзвичайних обставин та ситуацій, пов'язаних з підвищеним професійним ризиком, небезпекою для життя та здоров'я, та розробляє науково обґрунтовані заходи психологічного забезпечення професійної та функціональної надійності працівників екстремальних професій при виконанні задач в умовах, що потребують граничної мобілізації фізичних, психологічних та моральних якостей особистості.

Виділення екстремальної психології як окремого науково-практичного розділу психологічної науки пов'язано з особливими морально-правовими аспектами діяльності працівників екстремальних професій в ризиконебезпечних ситуаціях службової діяльності.

Екстремальна психологія здійснює синтез основ психологічних знань з питань діяльності особистості в особливих умовах, основ безпеки життєдіяльності та основних правових норм, які регулюють поведінку та взаємовідносини між індивідами, між особистістю та суспільством в умовах надзвичайної ситуації, що викликана подіями техногенного, природного, соціального або воєнного походження (Наводиться за: *Екстремальна психологія: Підручник / За заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – К. : ТОВ «Август трейд», 2007. – 502 с.*).

² *Кризова психологія* – відносно нова, але така, що інтенсивно розвивається, сфера психологічної практики. Вона є однією з форм духовної практики, що спрямована на оптимізацію індивідуального розвитку людини та збереження її індивідуальності.

Кризова психологія – це галузь професійної діяльності, яка має на меті визначення психологічних особливостей життєвої ситуації та індивідуальності людини або групи, внесення позитивних змін у процес взаємодії між ними і профілактику небажаних форм поведінки для найбільш повного розкриття сутнісних сил людини.

Отже, якщо у випадку наукової (або академічної) психології мова йде про дослідження явищ психічного життя людини, то у випадку практичної психології (якою і є кризова психологія) – про діагностично-корекційну та профілактичну роботу з окремим індивідом або групою для збереження їхнього психічного здоров'я та запобігання небажаних явищ у поведінці й розвитку (Наводиться за: *Кризова психологія: Навчальний посібник / За заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – Х. : НУЦЗУ, 2010. – 401 с.*).

ЗМІСТ

Чи спроможна сучасна вітчизняна психологічна наука зрозуміти, допомогти та захистити наших воїнів? <i>Садковий В. П., Тімченко О. В.</i>	8
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ЕКСТРЕМАЛЬНІЙ ТА КРИЗОВІЙ ПСИХОЛОГІЇ	
Духовна парадигма розвитку українського суспільства <i>Савчин М. В.</i>	27
Проблема ворожості в сучасній екстремальній психології <i>Олексієнко С. Б.</i>	46
Провина та почуття провини у структурі життєвих відносин особистості <i>Швалб Ю. М.</i>	63
Психологічні особливості ведення бойових дій в умовах гібридної війни <i>Осьодло В. І.</i>	82
ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ОСОБИСТОСТІ	
Методологія психичної безпеки особистості фахівців екстремальних видів діяльності <i>Приходько І. І.</i>	97
Информационно-психологическая безопасность в условиях гражданского противостояния <i>Панченко О. А.</i>	124
Віра в Бога, марновірство, обереги учасників бойових дій у Донбасі <i>Москалець В. П., Синяк І. В.</i>	140
Структурно-функціональна модель запобігання та нівелювання чуток в умовах надзвичайних ситуацій <i>Потапчук Н. Д.</i>	152
Маніпулювання свідомістю в умовах гібридної війни: психологічний аспект <i>Христенко В. Є.</i>	163
ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ	
Психологічна робота в осередку лиха: десятирічний досвід фахівців науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України <i>Лебедева С. Ю.</i>	183
Антистресова підготовка рятувальників до дій в зоні локального збройного конфлікту <i>Балабанова Л. М.</i>	191

Психологічна готовність до ризику військовослужбовців Національної гвардії України: структура, діагностика, формування <i>Мацегора Я. В.</i>	206
Психологічні особливості роботи з тілами загиблих під час проведення антитерористичної операції <i>Кравченко К. О.</i>	231
ОСОБИСТІТЬ ЯК СУБ'ЄКТ ПОДОЛАННЯ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ТА КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ	
Між життям та смертю: психологія військового полону <i>Широбоков Ю. М.</i>	248
Особливості негативних психічних станів військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях <i>Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О.</i>	267
Психологічна травматизація військовослужбовців Національної гвардії України <i>Колесніченко О. С.</i>	287
Діагностика негативних емоційних станів психологів, що працюють з травмованими військовослужбовцями <i>Кісарчук З. Г., Лазос Г. П.</i>	312
Діти та війна <i>Похілько Д. С.</i>	334
ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ І ТЕХНОЛОГІЇ ДОПОМОГИ ЛЮДИНІ У ПОДОЛАННІ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ТА КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ	
Психологічна допомога внутрішньо переміщеним особам <i>Максименко С. Д., Кісарчук З. Г., Омельченко Я. М., Лазос Г. П.</i>	351
Основні підходи до функціонування системи психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції <i>Сафін О. Д.</i>	369
Особливості психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції <i>Мась Н. М.</i>	383
Сім'я учасника бойових дій як суб'єкт відновлення його психічного здоров'я <i>Потапчук Є. М.</i>	403
Технології психологічної допомоги подолання негативних наслідків професійного стресу <i>Корольчук В. М., Корольчук М. С.</i>	414
Особливості дистантного консультування представників постраждалих спільнот <i>Афанасьєва Н. Є.</i>	430
Психологічне забезпечення діяльності міжнародних гуманітарних місій в умовах надзвичайних ситуацій та воєнних конфліктів <i>Миронець С. М.</i>	445

Міжнародний досвід використання методу експозиційної терапії у віртуальній реальності в умовах відновлювального періоду учасників локальних військових конфліктів <i>Цокота В. Р.</i>	463
Особливості роботи психолога з цивільним населенням, яке пережило жахіття окупації <i>Побідаш А. Ю.</i>	477
Післятравматичне зростання рятувальників-учасників АТО засобами психотренінгових технологій <i>Овсяннікова Я. О.</i>	488

Table of content

<i>Sadkovyi V.P., Timchenko O.V.</i> <i>Is modern native psychology capable to understand, help and protect our soldiers?</i>	25
<i>Savchyn M.V.</i> <i>The spiritual paradigm of the Ukrainian society development.</i>	45
<i>Oleksiienko S. B.</i> <i>The problem of hostility in modern extreme psychology.</i>	62
<i>Shvalb Y.M.</i> <i>Guilt and guilt feelings in the life relationships structure of a person.</i>	81
<i>Os'odlo V.I.</i> <i>Psychological features warfare under hybrid warfare.</i>	95
<i>Prykhodko I.I.</i> <i>Methodology of safety of extreme activity specialist's personality.</i>	123
<i>Panchenko O.A.</i> <i>Information-psychological security of personality in terms of civil conflict.</i>	139
<i>Moskalets V.P., Synyak I.V.</i> <i>Faith in God, myths, superstition, mascots of combatants in Donbass.</i>	151
<i>Potapchuk N. D.</i> <i>Structural and functional model for the prevention and elimination of rumors in emergency situations.</i>	162
<i>Khrystenko V.E.</i> <i>Manipulation of consciousness in connection with hybrid war: psychological aspects.</i>	181
<i>Liebidieva S. Yu.</i> <i>Psychological relief at an emergency's epicenter: a decade of experience of experts of Research Laboratory of Extreme and Crisis psychology of the National University of Civil Protection of Ukraine.</i>	189
<i>Balabanova L. M.</i> <i>Anti-stress training rescuers to act in the area of local armed conflict.</i>	205

<i>Matsegora Y.V.</i> Psychological readiness for the risk of servicemen of the National Guard of Ukraine: structure, diagnostics, formation.	230
<i>Kravchenko K. O.</i> Psychological features of work with the bodies of those who died during the anti-terrorist operation	246
<i>Shyrobokov Yu. M.</i> Between life and death, psychology of the military prisoner	265
<i>Kokun O., Agayev N., Pishko I.</i> Features of negative mental states of serviceman, who taking part in combat operations.	286
<i>Kolesnichenko O.S.</i> Psychological traumatization of servicemen of the National Guard of Ukraine	311
<i>Kissarchuk Z. G., Lazos G. P.</i> Diagnosis of negative emotional states of psychologists who work with traumatized servicemen.	333
<i>Pokhilko D. S.</i> Child and war.	349
<i>Maksymenko S.D., Kissarchuk Z.G., Omelchenko Ya.M., Lazos G.P.</i> Psychological support for internally displaced persons.	368
<i>Safin A. D.</i> The Main approaches to the functioning of the system of psychological rehabilitation of ATO participants.	382
<i>Mas N. M.</i> Features of psychological rehabilitation of participants in anti-terrorist operations.	402
<i>Potapchuk E. M.</i> Family of combatants as a subject of mental health renewal	413
<i>Korolchuk V. M., Korolchuk M. S.</i> Technologies of psychological help to overcome negative effects of occupational stress	429
<i>Afanasyeva N.</i> Features of the distance consulting representatives of the affected communities.	444
<i>Mironets S. M.</i> Psychological support of international humanitarian missions in conditions of emergency situations and military conflicts	462
<i>Tsokota V.R.</i> Virtual reality exposure therapy during recovery for participants of local military conflicts: international experience.	476
<i>Pobidash A. Yu.</i> Features of the work of the psychologist with the civilian population that survived the horrors of occupation.	487
<i>Ovsyannikova Ya. O.</i> Posttraumatic growth of rescuers - participants of the «anti-terror» operation with using of psychological training technologies.	498

Методологія психичної безпеки особистості фахівців екстремальних видів діяльності

Приходько І. І.

Постановка наукової проблеми. Проблема безпеки людини стає сьогодні першочерговою у зв'язку зі збільшенням кількості екстремальних подій, включаючи локальні збройні конфлікти, терористичні акти, техногенні й природні катастрофи, міжнаціональну й релігійну ворожнечу, незадоволеність умовами життя величезної кількості людей, що призводить до активного опору владі. Наслідком цього стає збільшення кількості осіб, що отримали травматичний життєвий досвід і вимушені пристосовуватися до середовища, що змінилося, по-новому створювати свій соціальний і особистісний простір.

Особистий досвід виконання службово-бойових завдань (СБЗ) в екстремальних умовах дозволяє констатувати той факт, що психологічні наслідки ситуацій, в основі яких – екзистенціальна загроза, виявляються більш значущими за своїми соціально-психологічними ефектами, ніж самі ці події. Це призводить до порушення однієї з основних потреб людини – безпеки й диктує необхідність пошуку ефективних шляхів збереження й підтримки життєстійкості, опірності людини й суспільства негативним зовнішнім і внутрішнім загрозам.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичне дослідження показало, що, незважаючи на простоту на рівні побутових та інтуїтивних понять, загальноприйняте наукове визначення безпеки на даний момент відсутнє. Це положення зумовлене особливою складністю і внутрішньою суперечливістю фундаментального поняття «безпека», значеннєве наповнення якого формується досить тривалий історичний період. Термінологічний аналіз цього поняття показав, що у різних субкультурах світу сформувалися, в основному, схожі уявлення про безпеку, провідними складовими якої є: захищеність особистості; відсутність загроз для людини; умова перебування людини поза небезпекою. У численних сучасних визначеннях особлива увага звертається на психічний стан людини, пов'язаний, в основному, зі спокійним, надійним перебуванням у сьогоденні, не виключаючи можливості трансформації в майбутньому (І.О. Баєва, Г.В. Грачов, О.Ю. Зотова, Т.М. Краснянська, Г.Г. Почепцов та ін.) [14].

Сьогодні психологічна безпека розглядається у межах: (1) національної безпеки; (2) соціального корпоративного середовища; (3) психічних процесів, станів та властивостей людини. Результати дослідження показали, що психологічна безпека присутня практично в усіх видах національної безпеки (соціальна, воєнна, інформаційна, політична, економічна, медична, правова, демографічна тощо). При оцінці психологічної безпеки особистості (ПБО) більшість авторів використовує три рівні: високий, нестійкий (граничний) та низький (Р.В. Агузумцян, Т.І. Колеснікова, Н.А. Лизь, О.Б. Мурадян, Я.В. Подоляк, С.Ю. Решетіна та ін.) [56].

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Проведені теоретичні та емпіричні дослідження дозволили визначити психологічну безпеку особистості фахівця екстремального виду діяльності як складну багаторівневу динамічну систему, що відбиває ступінь психічної захищеності людини, її здатність підтримувати оптимальний рівень функціонування,

можливість усувати зовнішні та внутрішні загрози, які виникають, зберігати на достатньо стійкому дієздатному рівні виконання СБЗ у звичайних та екстремальних умовах діяльності [7, 8].

Для визначення структури ПБО фахівця екстремальних професій у звичайних умовах діяльності було використано методика семантичного диференціалу та авторську модифікацію проективної методики «Незакінчені речення». У результаті експертної оцінки (екстремальні психологи, вчені та викладачі різних вузів України) було складено 35 шкал-антонімів, пов'язаних зі значенням поняття «психологічна безпека особистості» у звичайних умовах діяльності, при роботі з якими експерт оцінював ступінь виразності властивості в даного стимулу, а також міг додати власні варіанти шкал [9].

Факторний аналіз результатів експертної оцінки дозволив одержати чотирифакторну структуру ПБО фахівця екстремального виду діяльності, що описує 76 % дисперсії ознак. Ця модель містить чотири блоки, кожен з яких має своє структурне наповнення, власні функції, особливості динаміки, взаємозв'язки з іншими блоками.

Перший компонент – морально-комунікативний – має найбільшу інформативність, його зміст визначає кореляція з такими показниками як моральність, товариськість, доброзичливість, комунікативність, сумлінність, ввічливість і організованість; отже, вказаний компонент складають дві групи якостей: моральні та комунікативні. У цілому його можна інтерпретувати як моральні регулятори взаємодії особистості із соціальним оточенням.

Основне призначення морально-комунікативного компонента полягає у забезпеченні прийнятної взаємодії з оточуючим світом, оскільки основне завдання безпека особистості, що, насамперед, є важливим у забезпеченні оптимального рівня взаємодії із соціальним оточенням. Реалізація цього завдання залежить від наявних комунікативних якостей, знань соціальних норм, які на рівні міжособистісної взаємодії, частіш за все, представлені нормами моралі. Соціальні норми структурують соціальний простір, роблять його певною мірою передбачуваним, що сприяє зниженню напруження у стосунках, дозволяє прогнозувати результати взаємодії. Знання соціальних норм і розвинені комунікативні якості дозволяють особі уникати небажаних і створювати сприятливі умови для особистісного розвитку.

Необхідно зазначити, що розвинені комунікативні якості дозволяють шляхом залучення зовнішніх ресурсів (допомоги соціального оточення) реалізовувати мотиви, які значно перевищують можливості однієї людини. Крім того, чутливість до допомоги є однією з умов продуктивного навчання, засвоєння нових способів дій і взаємодії. Нові способи взаємодії з предметним світом і соціальним оточенням, які раніше не були використані при реалізації старих звичайних цінностей, смислів життя та мотивів, здатні утворювати нові результати, усвідомлення яких вестиме до розвитку мотиваційної і смислової сфери особистості.

Морально-комунікативна складова досить часто розглядається окремо або як компонент конфліктологічної компетентності особи. Проте існують концепції, які розглядають особливості взаємодії із соціальним оточенням як фактор, що поряд з вольовими і смисложиттєвими особливостями впливає на самореалізацію та відчуття безпеки особистості. До таких можна віднести концепцію життєздатності Б.Г. Ананьєва, який вказує, що відчуття захищеності в колективі підвищує витривалість людини до важких випробувань і зберігає життєздатність у самих критичних обставинах [10]. Так, досить близький погляд І.М. Ільїнського до нашої

концепції визначає життєздатність як прагнення людини вижити, не деградуючи у складних умовах соціального та культурного середовища, стати індивідуальністю, сформувавши смисложиттєві установки, самоствердитися, реалізувати себе і свої задатки, творчі здібності, перетворюючи при цьому середовище, та роблячи його більш сприятливим для життя [11]. А.М. Almedom, G.A. Bonanno, M. Westphal, A.D. Mancini визначена практично тотожна психологічна категорія *resilience* (у перекладі «життєздатність», «опірність», «пружність», «невразливість»), що представляє індивідуальну здатність людини до соціальної адаптації та саморегуляції, механізм керування власними ресурсами (емоційними, мотиваційно-вольовими, когнітивною сферою) у контексті соціальних, культурних норм і середових умов [12, 13].

Погоджуючись у загальних рисах з викладеними вище концепціями вчених, зазначимо, що морально-комунікативна складова, як і вся система ПБО, у життєдіяльності особи є постійно актуальною, а не похідною від соціальних негараздів і необхідною лише для виживання. Навіть перебуваючи у сприятливому і толерантному суспільстві, людина, яка не дотримується норм, що регулюють стосунки у ньому, може опинитися в ізоляції, спровокувати конфлікти, і, як наслідок, втратити можливість для самореалізації. Дотримання норм нерідко вимагає від людини вольових зусиль, рефлексії своєї поведінки. Інтеріоризовані моральні норми часто є підставою для розвитку ціннісно-смислових особливостей. Як бачимо, морально-комунікативний компонент має бути як структурно, так і функціонально пов'язаний з іншими складовими системи ПБО.

Другий компонент – мотиваційно-вольовий – практично такий же потужний, як і перший. Його зміст визначає кореляція з такими показниками як оптимізм, цілеспрямованість, активність, упевненість, життєстійкість, ініціативність, контроль, схильність до новаторства. Вищевказані змінні відносяться до особливостей постановки й досягнення цілей: гнучкість та інтенсивність цілеполягання, а також гнучкість і воля в досягненні цілей (одна із сучасних теорій волі, яка запропонована Є.І. Ільїним, описує її як цілеполягання, довільну мотивацію) [14].

Головним завданням мотиваційно-вольового компонента є забезпечення реалізації обраної стратегії самореалізації особистості в різних за сприятливістю умовах. Для цього необхідна наявність гнучкого й інтенсивного механізму цілепокладання, а також розвинених вольових якостей для досягнення цілей. Гнучкість й інтенсивність цілепокладання дозволяє створювати оперативний план дій для реалізації особистих мотивів з урахуванням зовнішніх (соціальних, фізичних) умов та власних ресурсів. Вольові якості, в першу чергу вольове зусилля, сприяють реалізації розробленого плану дій, переведенню його з потенційного стану в актуальний. Немаловажною для функціонування цього компонента є здатність здійснювати корекцію впритул до повної зміни самих цілей відповідно до смислу виконуваної діяльності, якщо їх реалізація є неможливою в умовах, що склалися. Тобто ефективність функціонування цього блоку системи ПБО забезпечується поєднанням волі, спрямованої на досягнення цілі, та гнучкості, здатності переформувувати ціль – змінити спосіб дій, взагалі відмовитися від наміченого плану дій, при цьому зберегти смисл життєдіяльності.

Сформована у людини структура конкретних мотивів, вольових якостей та копінгів залежить як від наявного досвіду, в тому числі й професійного, взаємодії із зовнішнім світом, так і від ціннісно-смислового стрижня особистості. Зазначимо, що одному загальному смислоутворюючому мотиву можуть відповідати декілька часткових мотивів-цілей. І, навпаки, одні й ті ж самі мотиви-цілі можуть

сприяти реалізації різних загальних смислоутворюючих мотивів. При цьому будь-яка зміна способу виконання й усвідомлення новизни отриманого результату являє собою джерело розвитку загального смислоутворюючого мотиву. Незадоволеність результатом його реалізації є джерелом вдосконалення набутих знань, вмінь, навичок, спонукає до освоєння нових способів дій тощо. Така структура даного компонента ПБО потенційно несе здатність трансформувати негативні події життя в нові можливості. Крім того, інтенсивність цілепокладання і вольові якості дозволяють забезпечити активність життєвої позиції особистості, здатність бути провідною у стосунках із оточуючим світом, спрямованим на його зміни відповідно до власних смислоутворюючих мотивів, цінностей. Усвідомлення у себе розвиненого цілепокладання, гнучкості та вольових якостей дозволяє особі бути готовою до дій у складних умовах, потенційно здатною витримувати стресову ситуацію.

Досить близькі погляди на мотиваційно-вольовий компонент як складову системи ПБО містить дослідження, які викладено в концепції «hardiness» S. Maddi [15] (Д.О. Леонт'єв переклав як «життєстійкість» [16]), яке у 1979 році було введено S.C. Kobasa [17]. У рамках цієї концепції життєстійкість є системою установок і переконань про людину, світ, відносини зі світом, яка складається з компонентів: залученість (commitment), контроль (control), прийняття ризику (challenge), за допомогою яких людина розвивається, збагачує свій психічний потенціал і долає стреси, що зустрічаються на її життєвому шляху [15]. Це поняття, за поглядами авторів, відображає психологічну живучість та розширену ефективність людини, а також є показником її психічного здоров'я. Однак, як і у випадку з концепцією життєздатності, життєстійкість відрізняється від розробленої моделі ПБО, насамперед тим, що вона описує функціонування системи саморегуляції активності у стресових умовах. На нашу думку, закладені у модель ПБО механізми функціонування і відповідне структурне наповнення здатні забезпечити самореалізацію й відчуття безпеки особистості як у звичайних, так і в екстремальних умовах.

Одразу зазначимо, що в узагальненій структурно-функціональній моделі ПБО наведені функціональні назви компонентів, які співвідносяться з концепціями життєздатності та життєстійкості, не свідчать про те, що позначений блок функціонує як уся система забезпечення життєздатності чи життєстійкості у концепціях, що описані вище. Вони за обсягом співвідносяться з усією системою ПБО, а не з окремими її компонентами. Проте в зазначених концепціях зроблено акцент на певних функціях, які в описуваній системі ПБО найбільш притаманні саме цим блокам. Так, у концепції життєздатності акцент зроблено на взаємодії із соціальним середовищем, у концепції життєстійкості на моменті долаття труднощів і зміні погляду на них як на нові можливості, що й послужило підставою для використання назв концепцій для позначення функцій компонентів системи ПБО.

Третій компонент – ціннісно-смиловий, його зміст визначає кореляція з показниками безстрашність, соціальна відповідальність, залученість у події, життєрадісність. Вказаний компонент можна інтерпретувати як пасіонарність або смисложиттєву складову психологічної безпеки, де відповідальність і залученість у події це характеристики осмисленості життя, які входять в особистісний потенціал, запропонований Д.О. Леонт'євим [16].

Головним завданням ціннісно-смилового компонента є формування осі свідомості, яка забезпечує стійкість особистості до несприятливих умов життєдіяльності й послідовність самореалізації за будь-яких обставин. Для цього в особі має бути сформована система відношення до себе, діяльності, людей, оточуючого світу тощо, яка, ґрунтуючись на цінностях і смислах, визначає напрями розвитку

особистості та її ставлення до оточуючого, насамперед, соціального світу. Ставлення до останнього впливають на загальний напрям розвитку стосунків із ним: пристосування, уникнення, перебудова. Послідовність реалізації життєдіяльності і відповідність соціальному оточенню підтримують сприйняття особистості цим соціальним оточенням як безпечної, такої, до якої немає необхідності застосовувати агресію. Кожна життєва невдача, фрустрація розглядається особистістю з точки зору її впливу на можливість реалізовувати обрану життєву стратегію (смыслоутворюючі мотиви), що дає змогу піднятися над низкою побутових проблем, які викликають негативні переживання (їх знецінення) й не завжди є суттєвими для реалізації особистості. Проте екстремальні ситуації, в яких виникає загроза та небезпека існуванню обраного способу існування і самому життю, можуть призводити до переоцінки цінностей і смислів, їх ваги у смисловій структурі особистості.

Досить подібною до нашого погляду на ціннісно-смысловий компонент ПБО є концепція В.Є. Чудновського про «оптимальний смысл життя» характеристику смыслу життя, яка поєднує реалістичність і конструктивність, відповідність смыслу життя зовнішнім і внутрішнім факторам [18]. Оптимальний смысл життя, на думку автора, це гармонійна структура смысложиттєвих орієнтації, які істотно зумовлюють високу успішність у різних сферах діяльності, максимальне розкриття здібностей та індивідуальності людини, її емоційний комфорт, що проявляється в переживанні повноти життя та задоволеності нею. Але людина часто діє не в рамках звичайної відповідності, вона максимально реалізує свої можливості, досягаючи високих результатів як у конкретній діяльності, так і в розкритті власної індивідуальності. Таким чином, реалістичність – це відповідність смыслу життя, з одного боку, наявним об'єктивним умовам, необхідним для його реалізації, з іншого – індивідуальним можливостям людини. Конструктивність смыслу життя характеристика, що відбиває ступінь позитивного або негативного впливу на процес становлення особистості й успішність діяльності людини [18]. Попри те, що у концепції автора досить добре описані можливості змін смыслової сфери особистості під дією зовнішніх обставин, професійної соціалізації та її вікових вимог, в ній замало приділено уваги власній активності особистості – її здатності змінювати обставини життєдіяльності, соціальне оточення, хоча це також є способом погодження власних смислів і умов для самореалізації в оточуючому світі.

Четвертий компонент – внутрішній комфорт – корелює з показниками «відсутність загрози», «безпека» та «захищеність». Його можна інтерпретувати як самооцінка безпеки особистості або оцінка взаємодії з навколишнім середовищем. Необхідно уточнити, що проведений факторний аналіз дозволив віднести до цього блоку характеристики ПБО, які співвідносяться з відчуттями, властивими фізичному «Я» (відчуття безпеки як забезпечення фізичної цілісності), проте, на нашу думку, є необхідність розширити інтерпретацію цього блоку і включити до нього усі рівні «Я» за концепцією В.В. Століна: фізичний, соціальний, особистісний [19]. Спираючись також на погляди О.М. Леонтьєва на «Я» як центр особистості [20], ми вважаємо, що виконувати функцію керування системою ПБО може лише усе «Я», а не окремі його складові.

Отже, основним завданням компонента внутрішнього комфорту ПБО є досягнення внутрішньої узгодженості особистості, визначення інтерпретації її досвіду і формування очікувань. У результаті функціонування цього блоку особистість переживає відчуття задоволеності або незадоволеності своїм життям, собою: негативні переживання призводять до змін напрямку активності, позитивні – закріплюють набутий досвід, консервують трансформовану структуру ПБО. «Я» забезпечує внут-

рішню узгодженість особистості, відносну стійкість її поведінки завдяки тому, що новий отриманий досвід погоджується з існуючими уявленнями про себе. Якщо він відповідає уявленням про себе, то й асимілюється в «Я»; якщо не вписується в існуючі уявлення про себе, суперечить вже наявній «Я»-концепції, то спрацьовують механізми психологічного захисту, які допомагають особистості тенденційно інтерпретувати досвід, який травмує, або його заперечувати.

Проте, якщо особа, використовуючи механізм рефлексії, здатна усвідомити невідповідність власної особистості умовам своєї життєдіяльності, то вона стає спроможною до змін себе чи до пошуку відповідного оточення. Зазначимо, що сформоване «Я» визначає очікування особистості, її уявлення про те, що повинно статися: особи, які впевнені у власній значущості, очікують, що й інші будуть ставитися до них так само; особи, які сумніваються у власній цінності, вважають, що вони нікому не можуть подобатися і починають уникати більшості соціальних контактів. Отже, таке самовідношення, що є похідним як від особливостей соціалізації, так і від власного досвіду взаємодії з оточуючим світом, впливає на загальну стратегію реалізації ПБО.

На відміну від концепції В.В. Століна, в якій «Я» надає перевагу тій чи іншій діяльності, ми ставимо «Я» у центр системи ПБО, у кожному компоненті якої є свої засоби вирішення конфлікту між діяльностями, між діяльністю й умовами її реалізації (нормування стосунків, толерантність у стосунках, здатність змінити спосіб дій, узгодити його з іншими тощо), що дозволяє функціонувати системі ПБО не лише у режимі постійного «вирішення завдань на смисл».

Таким чином, модель ПБО у звичайних умовах діяльності містить чотири блоки, кожен з яких має своє структурне наповнення, власні функції, механізми забезпечення ПБО, взаємозв'язки з іншими блоками (див. табл. 1).

Однак ця модель буде трансформуватися в екстремальних умовах перебування людини при виконанні професійної діяльності, пов'язаної з реальною вітальною загрозою. У мирний час в Україні представниками таких ризиконебезпечних професій є співробітники Міністерства внутрішніх справ, військовослужбовці спеціальних підрозділів Національної гвардії України (НГУ), Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, а також особовий склад, що застосовував зброю на ураження під час виконання СБЗ. Сьогодні, коли відбуваються бойові дії на Сході України та іде гібридна війна з Російською Федерацією, це військовослужбовці Збройних Сил України, НГУ, інших військових формувань. Тому не випадково, що наступним етапом нашого дослідження стало застосування методики семантичного диференціала для даної групи співробітників. Крім перерахованих вище представників екстремальних професій, до групи експертів увійшли і психологи, що безпосередньо брали участь у такій діяльності, мали досвід надання психологічної допомоги потерпілим і проводили реабілітаційні заходи у період психологічного супроводу.

Проведена факторизація результатів експертної оцінки показала, що модель ПБО в екстремальних умовах діяльності трансформується з появою нових структурних компонентів: *морально-вольова урегульованість, стратегії подолання стресових ситуацій, ціннісно-смісловий, посттравматичне зростання / регрес*. Саме ці чотири компоненти описують близько 73 % сумарної дисперсії ознак.

Перший компонент – найпотужніший, його зміст визначається наявністю значущих прямих кореляційних зв'язків з показниками, що описують вольову сферу й нормативну урегульованість відносин. Як бачимо, на відміну від попередньо пред-

Табл. 1. Структурно-функціональна модель психологічної безпеки особистості у звичайних умовах життєдіяльності

Назва компонента та його вага	Компонент 1 (25,13 %) морально-комунікативний	Компонент 2 (24,38 %) мотиваційно-вольовий	Компонент 3 (13,61 %) ціннісно-смысловий	Компонент 4 (12,44 %) внутрішній комфорт
Функціональна назва компонента	<i>життєздатність</i>	<i>життєстійкість</i>	<i>оптимальний смисл життя</i>	<i>конфліктний смисл «Я»</i>
Кореляція з показниками, що визначають зміст компонентів	моральність (0,89) товариськість (0,89) доброзичливість (0,86) комунікативність (0,84) сумлінність (0,76) увічливість (0,71) організованість (0,70)	життєстійкість (0,74) контроль (0,70) активність (0,77) ініціативність (0,74), оптимізм (0,85) цілеспрямованість (0,77) впевненість (0,75) схильність до новаторства (0,66)	безстрашність (0,80) залученість у події (0,79) соціальна відповідальність (0,80) життєрадісність (0,64)	безпека (0,91) відсутність загрози (0,92) захищеність (0,79)
Психологічний зміст компонентів	виконання правил спілкування робить взаємодію із соціальним оточенням контролюваною та передбачуваною	розвинене цілеполягання, інтенсивність у постановці цілей і гнучкість в їхній корекції	свідомість власної життєдіяльності, усвідомлення власного впливу на світ і відповідальність за внесені в нього зміни дозволяє стійко переносити життєві труднощі	оцінювання своєї життєдіяльності як безпечної, а стану як комфортного сприяє ухваленню рішення про продовження звичної регуляції; підтримує тривалу мотивацію; виступає стабілізуючим фактором
Закладений механізм забезпечення психологічної безпеки особистості	адаптованість до свого соціального оточення (урегульованість, передбачуваність відносин)	гнучкість перебудови відносин із середовищем, що дозволяє бути провідним у цих відносинах, контролювати їх	ієрархічність смыслової сфери дозволяє знецінювати переживання при фрустрації неважливих і консолідувати зусилля важливих мотивів (за рахунок знецінення інших)	стан є тим фактором, що забезпечує зміну напрямку активності (середовище обирається відповідно до потреб і можливостей людини)

Назва компонента та його вага	Компонент 1 (25,13 %) морально-комуніка- тивний	Компонент 2 (24,38 %) мотиваційно-вольо- вий	Компонент 3 (13,61 %) ціннісно-смисловий	Компонент 4 (12,44 %) внутрішній комфорт
Загальні механізми формування і розвитку системи ПБО	<p>Соціалізація здійснює наповнення системи ПБО цінностями, способами досягнення цілей, нормами, які сприяють відтворенню соціальної взаємодії, необхідної для підтримання безпеки особистості як члена певної соціальної групи, так і соціальної групи в цілому. Забезпечує наступність особистісної та колективної корпоративної системи психологічної безпеки.</p> <p>Рефлексія здійснює корекцію і розвиток набутої системи психологічної безпеки особистості для підвищення ефективності й безпечності самореалізації.</p>			
Концепція, в рамках якої даний механізм був описаний	<p>концепція життєздатності Б.Г. Ананьєва, концепція особистісного адапційного потенціалу А.Г. Маклакова, концепція толерантності Г.У. Солдаговой, Л.А. Шайгеровой</p>	<p>концепція життєстійкості С. Мадді</p>	<p>концепція оптимального смислу В.Е. Чудновського, концепція смислу життя Д.О. Леонтєва, гуманістична концепція В. Франкла</p>	<p>концепція адаптації до змін Г. Сельє, концепція конфліктного смислу «Я» В.В. Століна</p>
<p>Вчення О.М. Леонтєва про діяльність та особистість</p>				

ставленої моделі, у вказаній факторній структурі урегульованість, нормативність відносин доповнена показниками, що відносяться до вольової сфери особистості й інтелекту. Можна припустити, що переживання травматичного досвіду ставить сприйняття норм відносин у центр свідомості, сприяє формуванню сильно розвинутого рефлексивного механізму. Тому не випадково, що цей компонент включає шкали контролю, волі й інтелекту. Таким чином, у персоналу екстремальних професій, які перенесли травматичну подію, відбувається об'єднання першого (морально-комунікативного) і другого (мотиваційно-вольового) компонентів ПБО. Цей компонент ми позначили як *морально-вольова урегульованість*.

Другий структурний компонент корелює з показниками, що описують стійкість до стресових впливів, відчуття психологічного благополуччя та засоби його досягнення. Отже, даний компонент поєднує в собі два, які в попередній моделі були позначені як мотиваційно-вольовий і внутрішнього комфорту; отримане сполучення показників ми назвали як компонентом стратегії подолання стресових ситуацій. Показники, які мають негативні кореляційні зв'язки, підтверджують, що це можуть бути не завжди продуктивні стратегії подолання стресової ситуації, наприклад, такі копінги як дистанціювання (іншими словами, замкнутість), або навпаки, залучення уваги до себе навіть за рахунок негативних проявів (іншими словами, безсоромність).

Зміст *третього структурного компонента* визначається наявністю значущих прямих кореляційних зв'язків з такими показниками як ініціативність, активність, залученість у події, схильність до новаторства. На відміну від подібного компонента попередньої моделі, до цього ввійшло більше показників, які описують активну життєву позицію з реалізації набутого смислу. За відсутності смислу життя в особистості може спостерігатися розвиток екзистенціальної кризи, відмова від прояву активності в самореалізації, подальшої боротьби, можливі й прояви аутоагресивної поведінки. Отримання смислу життя після перебування людини в екстремальних умовах діяльності стає локусом, що надихає та дає сили на подолання будь-яких перешкод. Найбільша вага саме цих двох факторів показує, що рефлексія, контроль і усвідомлення свого місця в соціумі, смисл свого існування є найважливішим моментом виживання в екстремальній ситуації, а також є основою для здійснення подвигу. Вказаний компонент, як і в попередній моделі, був позначений нами як *ціннісно-смиловий*, але з певною акцентуацією.

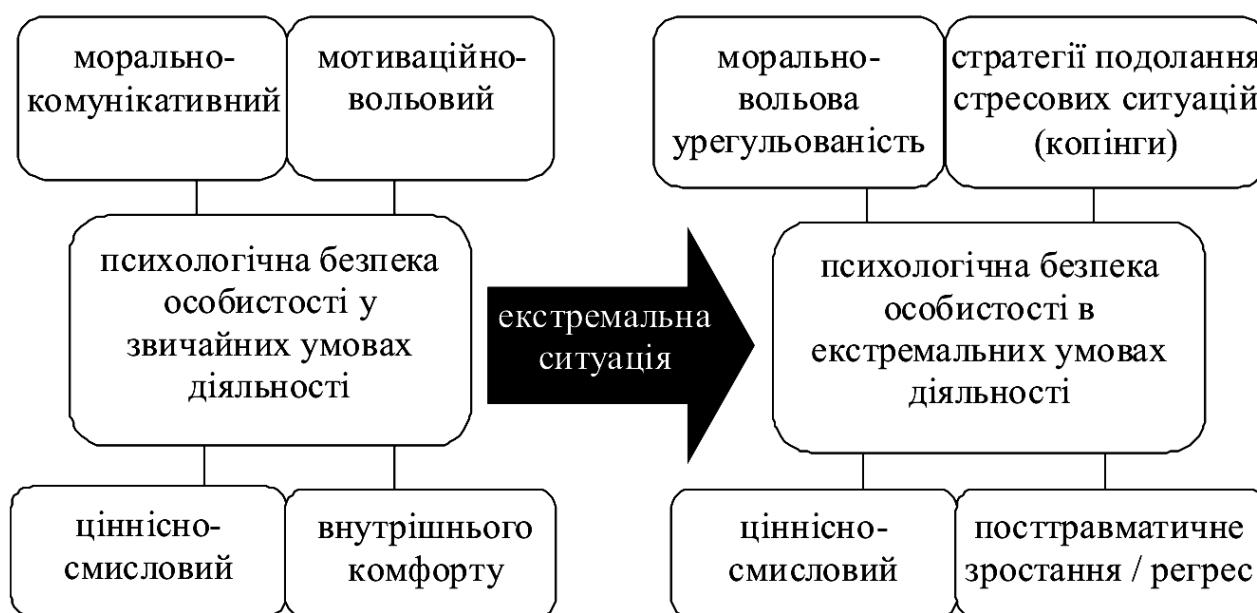
Зміст *четвертого структурного компонента* визначається кореляційними зв'язками з такими показниками як здоровий спосіб життя, оптимізм і життєрадісність. Можна помітити, що в компоненті «внутрішній комфорт» попередньої моделі під дією екстремальних подій відбувається трансформація, збільшується вага й на перший план виходить складова посттравматичного зростання. Загальновідомо, що переживання екстремальної ситуації завжди пов'язане з відчуттям певної напруги. Позитивний вихід з неї веде до зменшення напруження, появи позитивних відчуттів, розслаблення, щастя. Такі емоції приводять до закріплення отриманих змін або обраного напрямку розвитку, тобто приводять до посттравматичного зростання. Однак при негативному сценарії розвитку, коли екстремальна ситуація не має позитивного закінчення, особистість може зосередитися на негативних відчуттях, переживати розпач. Якщо звичайні негативні емоції хоч і є неприємними, проте можуть сприяти змінам, то переживання розпачу призводить до відмови від наявних форм взаємодії з навколишнім середовищем і не сприяють отриманню нових емоцій, відповідних особливостям навколишнього середовища, що були усвідомлені під час переживання екстремальної ситуації. А це, у свою чергу, призво-

дить до регресу розвитку особистості як суб'єкта взаємодії з навколишнім світом. Тому цей компонент був позначений нами як посттравматичне зростання / регрес розвитку особистості.

Таким чином, практично всі основні показники чотирьох структурних компонентів моделі ПБО у звичайних умовах життєдіяльності також представлені й у чотирифакторній моделі ПБО, що перенесла екстремальну травматичну ситуацію (табл. 2).

Відбулося лише їхнє перегрупування завдяки появі трьох нових компонентів: морально-вольова урегульованість, стратегії подолання стресових ситуацій і посттравматичне зростання / регрес. Ціннісно-смысловий компонент залишився незмінним, тільки доповнився декількома показниками, що описують активну життєву позицію з реалізації отриманого смислу. Морально-комунікативний компонент моделі ПБО у звичайних умовах навпаки, в умовах реальної вітальної загрози відійшов на другий план, а на перший виступило, насамперед, збереження життя й здоров'я. Отримані результати дозволяють висловити думку про те, що в умовах реальної вітальної загрози актуалізуються нижчі базові людські потреби – потреби у власній безпеці, а вищі в цей період стають менш важливими. Структура трансформаційної моделі ПБО фахівця екстремального виду діяльності схематично представлена на рис. 1.

Рис. 1. Структура трансформаційної моделі психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності

З метою з'ясування механізмів функціонування системи ПБО було проведено емпіричне дослідження, в якому взяли участь понад 1800 військовослужбовців Національної гвардії України (НГУ) в різних умовах їхньої професійної діяльності: це офіцери, курсанти, військовослужбовці військової служби за контрактом з різними військовими званнями, досвідом практичної служби у військах, а також типом професійного ризику.

Табл. 2. Структурно-функціональна модель психологічної безпеки особистості в екстремальних умовах життєдіяльності

Назва компонента та його вага	Компонент 1 (36,98 %) морально-вольова урегульованість	Компонент 2 (13,89 %) стратегії подолання стресових ситуацій	Компонент 3 (15,47 %) ціннісно-смисловий	Компонент 4 (6,47 %) посттравматичне зростання / регрес
Функціональна назва компонента	<i>нормативність</i>	<i>копінг-стратегії та копінг-ресурси</i>	<i>оптимістичний зміст життя</i>	<i>внутрішня погодженість</i>
Кореляція з показниками, що визначають зміст компонентів	цілеспрямованість (0,94) самостійність (0,86) впевненість (0,86) контроль (0,83) організованість (0,79) прийняття ризику (0,70) доброзичливість (0,91) соціальна відповідальність (0,71) ввічливість (0,82) чесність (0,86) моральність (0,86) скромність (0,78) комунікативність (0,82) високий інтелект (0,68)	нервово-психічна стійкість (0,84) життєстійкість (0,72) стресостійкість (0,67) психічне здоров'я (0,49) безпека (0,70) захищеність (0,55) відсутність загрози (0,52) адаптивність (0,71) скромність-безсоромність (-0,50) товариськість-замкнутість (-0,51)	ініціативність (0,78) активність (0,71) залученість у події (0,68) схильність до новаторства (0,64)	здоровий спосіб життя (0,83) оптимізм (0,59) життєрадісність (0,45)
Психологічний зміст компонентів	виконання правил спілкування робить взаємодію із соціальним оточенням контролюваною та передбачуваною	розвинене цілеполювання, інтенсивність у постановці цілей і гнучкість в їхній корекції дозволяє уникати потенційно небезпечних ситуацій, перетворювати невдачі у нові можливості	свідомість власної життєдіяльності, усвідомлення власного впливу на світ і відповідальність за внесений в нього зміни дозволяє стійко переносити життєві складнощі (страждання можна перенести, якщо знаєш, заради чого вони)	«Я» сприяє досягненню внутрішньої погодженості особистості, визначає інтерпретацію її досвіду як позитивного або негативного, що веде до укріплення чи зміни напрямку самореалізації. «Я» є джерелом очікування певних подій і ставлення оточуючих

Назва компонента та його вага	Компонент 1 (36,98 %) морально-вольова урегульованість	Компонент 2 (13,89 %) стратегії подолання стресових ситуацій	Компонент 3 (15,47 %) ціннісно-смысловий	Компонент 4 (6,47 %) посттравматичне зростання / регрес
Закладений механізм забезпечення психологічної безпеки особистості	адаптованість до свого соціального оточення (урегульованість, передробачуваність відносин)	гнучкість перебудови відносин із середовищем, що дозволяє бути провідним у цих відносинах, контролювати їх	наявність смислу життя допомагає піднятися над конкретною травматичною ситуацією, а не бути афективно поглиненим нею	стан є тим фактором, що забезпечує зміну напрямку активності (середовище вибирається відповідно до потреб і можливостей людини)
Загальні механізми формування і розвитку системи ПБО	<p>Соціалізація здійснює наповнення системи ПБО цінностями, способами досягнення цілей, нормами, які сприяють відтворенню соціальної взаємодії, необхідної для підтримання безпеки особистості як члена певної соціальної групи, так і соціальної групи в цілому. Забезпечує наступність особистісної та колективної корпоративної системи психологічної безпеки.</p> <p>Рефлексія здійснює корекцію і розвиток набутої системи психологічної безпеки особистості для підвищення ефективності й безпечності самореалізації.</p>			
Концепція, в рамках якої даний механізм був описаний	концепція життєздатності Б.Г. Ананьєва, концепція особистісного адаптаційного потенціалу А.Г. Маклакова, концепція толерантності Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой	концепція життєстійкості С. Мадді	концепція оптимального смислу В.Е. Чудновського, концепція смислу життя Д.О. Леонтьєва, гуманістична концепція В.Франкла	концепція конфліктоного смислу «Я» В.В. Століна, концепція післятравматичного зростання Р. Тедеші та Л. Калхоун, М.Ш. Магомед-Емінова
Вчення О.М. Леонтьєва про діяльність та особистість				

Дослідження особливостей функціонування ПБО фахівця екстремального виду діяльності проводилися за допомогою науково обґрунтованого та розробленого автоматизованого психодіагностичного комплексу «Психологічна безпека особистості», який складається з 13 загальновідомих методик для визначення компонентів: морально-комунікативного («Адаптивність (МЛЮ-АМ)» А.Г. Маклакова; «Індекс толерантності» (автори Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, Т.Ю. Прокоф'єва та ін.); мотиваційно-вольового («Життестійкість» С. Мадді (адаптація Д.О. Леонтьєва, О.І. Расказової); «Локус контролю» (модифікація Є.Г. Ксенофонтової); «Визначення мотиваційного профілю особистості» Ш. Річі, П. Мартіна (адаптація О.Г. Шмельова); «Опитувальник мотивації досягнення» А.О. Реана; «Оцінювання мотиваційної спрямованості особистості» Ю. Куля; «Діагностика копінг-стратегій» (методика COPE автори – Ч. Карвер, М. Шейер, Д.К. Вентрауб в адаптації Т.О. Гордєєвої, Є.М. Осіна, О.І. Расказової та ін.); ціннісно-смиислового («Смисложиттєвих орієнтацій» (Дж. Крамбо, Л. Махолик в адаптації Д.О. Леонтьєва); «Шкала базових переконань» Р. Янов-Бульмана; внутрішнього комфорту («Тест-опитувальник самовідношення» В.В. Століна, С.Р. Пантелеєва; «Опитувальник нервово-психічної напруженості» Т.А. Немчіна; «Опитувальник посттравматичного зростання» М.Ш. Магомет-Емінова). Також використовувалися комплексні методики, що діагностують за декількома шкалами показники та особливості механізмів ПБО: методики багатофакторного дослідження особистості Р. Кеттелла, діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса, Р. Даймонда.

Отримані результати показали, що формування системи ПБО у військовослужбовців НГУ у звичайних умовах діяльності відбувається під впливом *професіоналізації*, яка досить часто починається з теоретичного навчання, інформування, проте її перевірка на відповідність відбувається саме у процесі реалізації повсякденної службово-бойової діяльності та ситуаціях, що носять екстремальний характер.

Важливе значення мають і такі характеристики ризиконебезпечної діяльності, як *інтенсивність і відповідальність*, які сприяють повній реалізації набутої системи ПБО, її подальшому розвитку, корекції та вдосконаленню. Інтенсивність діяльності впливає не тільки на особливості формування системи ПБО, але й на сформований механізм її відновлення після негативних впливів. Нами встановлено, що чим менше часу на відновлення передбачає режим служби й чим більш ізольованою є професійна група, тим складніше її членам відновлювати індивідуальну систему ПБО, тим скоріше може наступити професійна деформація фахівця.

Отримані результати показали, що ефективним механізмом формування системи ПБО є *соціалізація*, яка вносить певні обмеження у можливості самореалізації, сприяє реалізації формальних статусів особистості, соціального рівня «Я». Оминувати зазначені обмеження допомагає механізм *рефлексії*, який сприяє реалізації особистісного рівня «Я». Саме рефлексія є джерелом трансформації системи ПБО, у тому числі і при її реалізації в екстремальних умовах діяльності.

Ефективність функціонування системи ПБО залежить від балансу між ризиконебезпечністю діяльності та створеними для її нівелювання умовами праці: проведення цілеспрямованої професійної підготовки до дій у типових екстремальних ситуаціях; час, що виділяється на відновлення; можливість для емоційного відрегування пережитих подій; спроможність отримання підтримки від соціального оточення; ефективність заходів психологічного супроводу діяльності та ін. Відсутність такого балансу призводить до таких типів деформації ПБО, як «перекошення», «розщеплення», «сплощення».

До негативних факторів розвитку системи ПБО можна віднести наявність значних *невних протиріч* у вимогах професії, коли при її освоєнні висуваються високі вимоги до одних структурних компонентів системи психологічної безпеки (наприклад, до професійних знань і вмінь) і нижчі до інших (цінностей, що реалізуються у професійній діяльності). Наявність таких протиріч може призводити до невідповідності між ціннісно-сисловою, мотиваційно-вольовою і морально-комунікативною складовими системи ПБО або до виділення образу-«Я» професіонала серед інших «Я»-образів особистості, протиставлення їм.

Проведений кластерний аналіз та порівняння кореляційних матриць, які містять взаємозв'язки між показниками методик автоматизованого психодіагностичного комплексу (всього більше 8145 кореляційних зв'язків), дозволили виділити три типи організації ПБО у фахівців екстремальних видів діяльності: *продуктивний, репродуктивний і непродуктивний*, надати кожному з них розгорнуту психологічну характеристику.

Для прогнозування продуктивності ПБО у фахівців екстремального виду діяльності проведено регресійний аналіз, за результатами якого складено рівняння регресії:

$$\text{Продуктивність організації психологічної безпеки особистості} = 6,068 - 0,008 \text{ ЗЛ} - 0,023 \text{ ПР} + 0,056 \text{ Іп} + 0,059 \text{ ЗА} - 0,036 \text{ СП} - 0,074 \text{ ОПСІ} - 0,049 \text{ СІ} + 0,023 \text{ ПОС} - 0,036 \text{ КСП} + 0,032 \text{ ЗКП} - 0,012 \text{ М1} - 0,009 \text{ М2} - 0,010 \text{ М3} - 0,010 \text{ М4} - 0,008 \text{ М5} - 0,011 \text{ М6} - 0,010 \text{ М7} - 0,007 \text{ М9} - 0,011 \text{ М10} - 0,006 \text{ М12} + 0,008 \text{ Іпд} - 0,017 \text{ Цж} - 0,011 \text{ НМ} - 0,028 \text{ ППріОЗ} - 0,055 \text{ ПУП} + 0,084 \text{ ВЗ} + 0,212$$

де 6,068 – константа, ЗЛ – «Залученість», ПР – «Прийняття ризику» (методика «Життєстійкість»); Іп – «Інтернальність у професійній діяльності», ЗА – «Заперечення активності» (методика «Локус контролю»), СП – «Самоповага», ОПСІ – «Очікування позитивного ставлення інших», СІ – «Самоінтерес» («Тест-опитувальник самовідношення»); ПОС – «Прихильність оточуючого світу», КСП – «Контрольованість і справедливість подій», ЗКП – «Здатність керувати подіями» («Шкала базових переконань»); М1 – «Потреба у високій заробітній платі та матеріальній винагороді», М2 – «Потреба в хороших умовах роботи і комфортному навколишньому оточенні», М3 – «Потреба у чіткому структуруванні роботи, наявності зворотного зв'язку та інформації», М4 – «Потреба в соціальних контактах», М5 – «Потреба формувати і підтримувати довгострокові, стабільні взаємини», М6 – «Потреба в завоюванні визнання з боку інших людей», М7 – «Потреба ставити для себе сміливі, складні цілі і досягати їх», М9 – «Потреба у розмаїтті, перервах і стимуляції, прагнення уникати рутини», М10 – «Потреба бути креативним, думаючим працівником, відкритим для нових ідей», М12 – «Потреба в цікавій, суспільно корисній праці» (методика «Визначення мотиваційного профілю особистості»); Іпд – «Інтегральний показник прагнення до домінування» (методика «Діагностика соціально-психологічної адаптації»); Цж – «Ціль життя» (методика «Смисложиттєвих орієнтацій»), НМ – «Нові можливості» («Опитувальник посттравматичного зростання»), ППріОЗ – «Позитивне переформулювання і особистісне зростання», ПУП – «Поведінкове уникнення проблем», ВЗ – «Використання заспокійливих» (методика «Діагностика копінг-стратегій»), 0,212 похибка прогнозування.

Аналіз існуючих на сьогодні наукових досліджень з даної проблеми показав, що вибір психодіагностичних методик, які дозволяють комплексно вивчити

ПБО за короткий час, у край обмежений. Тому нами було розроблено методику «Діагностика психологічної безпеки особистості» фахівця екстремального виду діяльності, яка складається з 88 тверджень, відповідних шкал («морально-комунікативна», «мотиваційно-вольова», «ціннісно-смилова», «внутрішній комфорт») та інструкції до неї.

Методика
«Діагностика психологічної безпеки особистості»
фахівця екстремального виду діяльності

Інструкція: опитувальник складено з висловлювань, які необхідно співвіднести з Вашим способом життя. Вашими переживаннями, думками, звичками, стилем поведінки, особливостями взаємин з оточуючими. В кожному рядку на перетині зі стовпцем, який відповідає Вашому варіанту відповіді, поставте знак «X». Намагайтеся максимально використовувати запропоновані градації відповідей.

№ з/п	Твердження	Це точно про мене	Це на мене схоже	Це схоже на мене, але немає впевненості	Не наважуюся віднести це до себе	Сумніваюся, що це можна віднести до мене	Мені це не властиво в більшості випадків	Це до мене абсолютно не відноситься
1	Люди вважають мене стриманою і розсудливою людиною.							
2	Я, безумовно, можу назвати себе цілеспрямованою людиною.							
3	У душі я оптиміст і вірю у краще.							
4	Я довго переживаю конфуз, що зі мною трапився, допущений промах, помилку в роботі.							
5	Мене легко збентежити.							
6	Мені не просто брати відповідальність на себе і самому приймати рішення.							
7	Багато в чому я розчарований своїми досягненнями в житті.							
8	У мене часто виникає почуття провини, навіть коли звинувачувати себе, здавалося б, немає в чому.							
9	Мене часто підводять «нерви» у спілкуванні з людьми на роботі (службі).							
10	Я не очікую отримати від життя те, чого дійсно бажаю.							
11	Мені все швидко набридає або розчаровує.							
12	Я задоволений тим, як склалося моє життя.							

№ з/п	Твердження	Це точно про мене	Це на мене схоже	Це схоже на мене, але немає впевненості	Не наважуюся віднести це до себе	Сумніваюся, що це можна віднести до мене	Мені це не властиво в більшості випадків	Це до мене абсолютно не відноситься
13	Я схильний дотримуватися загальноприйнятих правил поведінки.							
14	Я довго не можу прийняти рішення, а потім довго сумніваюся в його правильності.							
15	Я не дуже добре усвідомлюю, чого хочу досягти в житті.							
16	Люди мене недооцінюють.							
17	Людина, яка мене не розуміє, викликає у мене роздратування.							
18	Якщо мені не вдається справа, успіх у якій для мене особливо важливий, то мені стає важко взагалі щось робити.							
19	Приймаючи рішення у складній життєвій ситуації, я думаю, як воно позначиться на близьких мені людях, колегах.							
20	Я часто звинувачую себе за безвілля, а вдіяти з цим нічого не можу.							
21	Я часто почуваю себе приниженим.							
22	Я достатньо швидко можу підлаштувати свої плани до нових обставин.							
23	У своїх вчинках я не зобов'язаний враховувати інтереси інших людей.							
24	У мене часто виникає передчуття, що на мене чекають якісь неприємності.							
25	Мені здається, що люди байдужі й їм все рівно, що зі мною станеться.							
26	Я вмю розраховувати свій час так, щоб все робити вчасно.							
27	Мене не хвилюють проблеми інших людей.							
28	Я довго переживаю через несправедливість стосовно до мене.							
29	Мені важко підтримувати стосунки з людьми, з якими я щойно познайомився.							
30	Коли потрібно приймати важливі життєві рішення, мене охоплює страх, а раптом я не впораюся або в мене не вийде.							

№ з/п	Твердження	Це точно про мене	Це на мене схоже	Це схоже на мене, але немає впевненості	Не наважуюся віднести це до себе	Сумніваюся, що це можна віднести до мене	Мені це не властиво в більшості випадків	Це до мене абсолютно не відноситься
31	Мої думки постійно повертаються до можливих неприємностей і мені важко спрямовувати їх в інше русло.							
32	У мене часто буває хандра (тужливий настрій).							
33	Моє вміння спілкуватися з людьми сприяє вирішенню життєво важливих для мене проблем.							
34	Мені абсолютно зрозуміло, як вирішувати проблеми, що стоять переді мною.							
35	Я невдачлива людина.							
36	Я вважаю, що іноді не гріх пожаліти самого себе.							
37	Мої друзі та близькі вважають мене людиною вихованою та інтелігентною.							
38	Коли хто-небудь скаржиться, що життя нудне, мені здається, що він просто не вміє бачити цікаве.							
39	Моє життя варте того, щоб жити далі.							
40	Мені часто приходить у голову думка, що я живу неправильно.							
41	Я знаю, що є люди, налаштовані проти мене.							
42	Я завжди можу вплинути на результат того, що відбувається навколо мене.							
43	Мені здається, що життя проходить повз мене.							
44	Я часто про щось тривожуся.							
45	Я уникаю занадто близьких стосунків, щоб не втратити особисту свободу.							
46	Мені часто не вистачає завзятості закінчити почату справу.							
47	Я намагаюся бути в курсі всього, що відбувається навколо мене.							
48	Життя для мене майже завжди пов'язане з напруженням.							
49	Підтримання близьких стосунків пов'язане для мене з труднощами і розчаруваннями.							

№ з/п	Твердження	Це точно про мене	Це на мене схоже	Це схоже на мене, але немає впевненості	Не наважуюся віднести це до себе	Сумніваюся, що це можна віднести до мене	Мені це не властиво в більшості випадків	Це до мене абсолютно не відноситься
50	У мене часто немає можливості впливати на несподівані проблеми.							
51	Моє життя видається мені вкрай безглуз- дим.							
52	У новій обстановці я майже завжди від- чуваю тривогу.							
53	Будучи засмученим, я використовую за- надто сильні вирази.							
54	Я не використовую зручний випадок че- рез те, що недостатньо швидко приймаю рішення.							
55	Навколишній світ і події в ньому часто викликають у мене розгубленість і зане- покоєння.							
56	Як правило, я пишаюся тим, який я і яким є мій спосіб життя.							
57	Я часто відчуваю, що нічого не можу змінити у стосунках, що склалися у мене з оточуючими.							
58	У складних ситуаціях я вважаю за до- цільне чекати, поки проблеми вирішаться самі собою.							
59	У житті я ще не знайшов свого покликан- ня.							
60	Іноді я стаю занепокоєним з невідомої причини.							
61	Я зазнаю труднощів, коли намагаюся змінювати свою поведінку так, щоб вона відповідала поглядам різних людей і си- туаціям.							
62	Я приймаю рішення і дію самостійно, не сподіваючись на долю.							
63	У моєму житті дуже багато невизначе- ності чимало залежить від випадку.							
64	Я відчуваю себе непотрібним.							
65	Я не можу розкритися перед іншими і попросити про допомогу у них навіть у дуже скрутних для мене ситуаціях.							

№ з/п	Твердження	Це точно про мене	Це на мене схоже	Це схоже на мене, але немає впевненості	Не наважуюся віднести це до себе	Сумніваюся, що це можна віднести до мене	Мені це не властиво в більшості випадків	Це до мене абсолютно не відноситься
66	Зазвичай, я вважаю себе відповідальним за те, як я живу.							
67	Коли я стикаюся з важкою ситуацією, я намагаюся знайти плюси в усьому, що відбувається.							
68	Я падаю духом через те, що все проти мене.							
69	Для мене важливо завжди зберігати теплі стосунки в моїй родині і з моїми друзями.							
70	Якщо справа в мене йде погано, мені відразу хочеться все кинути.							
71	Часто я дорікаю собі в тому, що не використувую багато своїх здібностей.							
72	Я мучу себе самозвинуваченнями.							
73	Немає нікого, до кого я міг би звернутися зі своїми проблемами.							
74	Я схильний до прояву ініціативи.							
75	Тільки ризикуючи життям, я відчуваю його цінність.							
76	Я довго пам'ятаю зневагу й образи, яких мені завдали.							
77	Я не можу ні до кого звернутися зі своїми проблемами, не відчуваючи страху, що в кінці кінців це якось буде використано проти мене.							
78	У мене є бажання змінити у своєму способі життя дуже багато чого, але не вистачає сил.							
79	Я не завжди замислююся над тим, як мої рішення позначаються на моїх близьких, колегах.							
80	Іноді у мене буває таке відчуття, що переді мною виникло стільки труднощів, що подолати їх просто неможливо.							
81	Я продуктивно працюю в силу власної цілеспрямованості, а не через зовнішній контроль.							

№ з/п	Твердження	Це точно про мене	Це на мене схоже	Це схоже на мене, але немає впевненості	Не наважуюся віднести це до себе	Сумніваюся, що це можна віднести до мене	Мені це не властиво в більшості випадків	Це до мене абсолютно не відноситься
82	Я вважаю, що доля цілком несправедлива до мене.							
83	Маса дрібних неприємностей мене виводить із себе.							
84	Якщо я ризикую, то, скоріше, з розумом, ніж відчайдушно.							
85	Я можу сказати, що в цілому я контролюю свою долю.							
86	Якщо зі мною трапляються неприємності, то мені нічого не хочеться робити.							
87	Потрапляючи в конфліктну ситуацію, я не завжди думаю про те, як мої вчинки відіб'ються на моєму житті в подальшому.							
88	Думаю, що інші, у цілому, оцінюють мене достатньо високо.							

Враховуючи, що аналіз структурних компонентів ПБО в екстремальних умовах показав можливість їх певної трансформації під впливом екстремальних подій, то у процесі розроблення кожної шкали методики було внесено відповідні зміни. Так, створюючи стимульний матеріал методики, ми виходили з такого змісту цих шкал.

Шкала 1. «Морально-комунікативна» відображає дію такого механізму забезпечення психологічної безпеки особистості, як вільне використання морально-комунікативних норм для підтримання необхідного комфортного рівня стосунків; гнучка їх контрольованість, відкритість новим стосункам, допомозі; міжособистісна толерантність.

Шкала 2. «Мотиваційно-вольова» відображає дію такого механізму забезпечення психологічної безпеки особистості, як гнучка перебудова відносин з навколишнім середовищем, яка дозволяє завжди бути головним у цих відносинах (активність як типологічна властивість), розвинене цілепокладання, активне планування як вміння вписати нові завдання в уже створений план, а також здатність його змінювати під впливом несприятливих обставин, інтенсивність у постановці цілей і гнучкість у їх корекції й засобах досягнення.

Шкала 3. «Ціннісно-смілова» відображає дію такого механізму забезпечення психологічної безпеки особистості, як осмисленість життя, яка дозволяє за необхідності піднятися над конкретною екстремальною травматичною ситуацією і не бути афективно поглинутим нею; знайти додатковий психологічний ресурс в інших сферах свого життя для подолання наслідків даної травматичної ситуації.

Шкала 4. «Внутрішнього комфорту» відображає дію такого механізму забезпечення психологічної безпеки особистості, як пошук ситуацій психологічного комфорту, відчуття благополуччя, відсутність тривоги; впевненість у собі, своїх силах, у тому, що подобаєшся оточуючим; прагнення до високої якості життя.

**Ключі для підрахунку результатів за методикою
«Діагностика психологічної безпеки особистості»
фахівця екстремального виду діяльності**

Шкала 1 «Морально-комунікативна». Прямий підрахунок: 1, 13, 33, 37, 69. Зворотний підрахунок: 5, 9, 17, 21, 25, 29, 41, 45, 49, 53, 57, 61, 65, 73, 77.

Шкала 2 «Мотиваційно-вольова». Прямий підрахунок: 2, 22, 26, 34, 38, 42, 62, 66, 74, 81, 84. Зворотний підрахунок: 6, 10, 14, 18, 30, 46, 50, 54, 58, 70, 78, 86.

Шкала 3 «Ціннісно-сміслова». Прямий підрахунок: 3, 19, 39, 67, 85. Зворотний підрахунок: 7, 11, 15, 23, 27, 31, 35, 43, 47, 51, 55, 59, 63, 71, 75, 79, 82, 87.

Шкала 4 «Внутрішній комфорт». Прямий підрахунок: 12, 56, 88. Зворотний підрахунок: 4, 8, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44, 48, 52, 60, 64, 68, 72, 76, 80, 83.

Наведемо основні якісні характеристики для опису ПБО та її складників.

Високий рівень показників за шкалою «**Морально-комунікативна**» свідчить про відповідальність за свої відносини та довіру близьким людям; здатність встановлювати і підтримувати тісні взаємини; гнучкий контроль стосунків з оточуючими: сприймання їх такими, якими вони є, толерантність у міжособистісних взаєминах; знання і використання соціальних норм для підтримання необхідних комфортних стосунків.

Середній рівень відображає наявні в особи обмеження у взаємовідносинах та довірі близьким людям, які можуть спричиняти певний дискомфорт при їх підтриманні, недостатні знання та обмежене використання соціальних норм для підтримання необхідних комфортних стосунків.

Низький рівень характеризує залежність від інших осіб або страх бути від них залежним і, як наслідок, прагнення до ізолюваності, відгородженості, самотності. Проявляється неможливість встановлювати та підтримувати відносини, спостерігається уникнення близьких стосунків; залежність від норм, що регулюють соціальні відносини (соціальні норми сприймаються як обмежувачі).

Високий рівень показників за шкалою «**Мотиваційно-вольова**» свідчить про розвинені вольові якості, у тому числі силу волі, цілеспрямованість, витримку; гарну здатність до активного планування та розумного контролю своєї життєдіяльності, провідну мотивацію досягнення, внутрішній локус контролю (інтернальність), ініціативність, самостійність і незалежність мислення, схильність до новаторства і виправданого ризику, життєстійкість.

Середній рівень відображає обмежені вольові якості та інноваційні здібності людини, вказує на певні переживання щодо власної самостійності, ініціативності та незалежності мислення. У людини можуть виникати труднощі у плануванні та бути недостатній контроль власної життєдіяльності.

Низький рівень свідчить про безвольність, неорганізованість, нестійкість людини до життєвих труднощів, провідною є мотивація уникнення невдач, екстернальність. Особа проявляє пасивність, залежність у прийнятті рішень, відмічається низький контроль своєї життєдіяльності.

Високий рівень показників за шкалою «**Ціннісно-смилова**» свідчить про осмисленість власного життя, смислову регуляцію активності; він відображає залученість людини у життя власного соціального середовища, особисту відповідальність, здатність піднятися над ситуацією (власними бажаннями й егоїстичними потребами); для людини є характерним активне подолання труднощів, вона використовує продуктивні стратегії подолання стресових ситуацій (копінги).

Середній рівень свідчить про наявність деяких проблем у визначенні власного смислу життя, смислової регуляції, знижену активність, помірну залежність від певних ситуацій та обставин. Подолання труднощів може проходити складно та повільно, людина не завжди обирає продуктивні стратегії подолання стресових ситуацій.

Низький рівень показників свідчить про відсутність усвідомлення цінностей власного життя, його смислу; він відображає потребу регуляцію власної активності, егоїстичність, залежність від ситуації, підпорядкованість обставинам; часто людина використовує непродуктивні стратегії подолання стресових ситуацій (копінги), для неї є характерною схильність до не виправданих «екстриму» та ризику як засобів пошуку відчуття осмисленості життя.

Високий рівень показників за шкалою «**Внутрішнього комфорту**» свідчить про впевненість у собі, у власній привабливості для оточуючих, задоволеність життям і своїми стосунками, прагнення до високої якості життя, низьку тривожність.

Середній рівень свідчить про помірну тривожність, нездужання, виникнення проблем зі своєю привабливістю для оточуючих, сумніви щодо впевненості в собі, початкові прояви астеничних реакцій.

Низький рівень свідчить про високу тривожність, невпевненість у собі, своїй привабливості для оточуючих; внутрішньо неприємні відчуття (можливі виражені прояви астеничних реакцій, іпохондрія).

Індекс психологічної безпеки особистості є інтегративним показником, який складається з показників за чотирма шкалами методики; він відображає дію механізму психологічної захищеності особистості, її здатність підтримувати оптимальний рівень функціонування, можливість усувати зовнішні й внутрішні загрози, які виникають, та зберігати на достатньо стійкому дієздатному рівні можливість виконувати службово-бойові завдання у звичайних та екстремальних умовах.

Високий рівень індексу ПБО характеризує високу психологічну безпеку, захищеність, стійкість особистості до зовнішніх і внутрішніх впливів.

Низький рівень психологічної захищеності особистості або відсутність психологічної безпеки свідчить про високу ймовірність виникнення психічних розладів, схильність до зривів у функціонуванні особистості, що може проявлятися у порушеннях поведінки та діяльності.

Рівень нестійкої (граничної) ПБО відображає можливість переходу в перший або другий стани під впливом зовнішніх або внутрішніх факторів. Детальніша інтерпретація отриманого індексу ПБО фахівця екстремального виду діяльності складається з опису за окремими шкалами методики.

Нижче наведено узагальнені дані нормування розробленої нами методики (див. табл. 3).

Розроблена методика «Діагностика психологічної безпеки особистості» фахівця екстремального виду діяльності дозволяє визначати окремі структурні компоненти ПБО за різними шкалами, а також загальний інтегративний показник – індекс ПБО та їх динаміку при виконанні особовим складом СБЗ у різних умовах професійної діяльності. Результати проведених досліджень валідності, надійності й стандар-

Табл. 3. *Норми показників психологічної безпеки особистості для різних категорій персоналу екстремальних видів діяльності, (хсер, бали)*

Категорія	Рівень показників ПБО	Шкали				
		Морально-комунікативна	Мотиваційно-вольова	Ціннісно-сміслова	Внутрішнього комфорту	Індекс ПБО
Офіцери	Високий	112-120	126-138	124-138	122-132	484-528
	Середній	74-111	86-125	85-123	80-121	325-483
	Низький	0-73	0-85	0-84	0-79	0-321
В/с контр. служби	Високий	105-120	117-138	117-138	118-132	452-528
	Середній	67-104	79-116	76-116	70-117	297-451
	Низький	0-66	0-78	0-75	0-69	0-296
Курсанти, в/с строк. служби	Високий	107-120	122-138	117-138	119-132	460-528
	Середній	70-106	80-121	80-116	74-118	309-459
	Низький	0-69	0-79	0-79	0-73	0-308
Усі категорії	Високий	108-120	122-138	119-138	120-132	464-528
	Середній	70-107	82-121	80-118	75-119	309-463
	Низький	0-69	0-81	0-79	0-74	0-308

тизації розробленої методики дозволяють її використовувати для прогнозування вірогідності психологічно небезпечної поведінки особового складу при виконанні СБЗ у різних умовах діяльності.

Також був розроблений і скорочений варіант основної методики «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості», яка складається з 28 тверджень і відповідних шкал: «морально-вольова урегульованість», «стратегії подолання стресових ситуацій», «ціннісно-сміслова», «посттравматичне зростання/регрес», дозволяє за короткий час прогнозувати динаміку рівня ПБО при здійсненні професійної діяльності в екстремальних умовах.

За результатами проведених досліджень було розроблено комплексну програму психологічного супроводу службово-бойової діяльності (СБД) фахівців ризиконебезпечних професій, що включає: (1) психологічне інформування про особливості екстремальних ситуацій, (2) засоби їх моделювання, (3) методи ідеомоторного тренування, раціональної психотерапії, аутогенного тренування, (4) методики психічної саморегуляції, активної та пасивної м'язової релаксації, нормалізації сну та процесу засинання. Складовою цією програми є розроблений соціально-психологічний тренінг «Спокій та порядок», спрямований на: (1) покращення процесу адаптації особового складу до екстремальних умов, пов'язаних з виконанням СБЗ; (2) розвиток морально-комунікативних якостей; (3) підвищення стійкості до стресу, що виникає під час виконання СБЗ при ускладненні оперативної обста-

новки; (4) активізацію професійної мотивації; (5) здобуття навичок постановки реальних професійних цілей та їх досягнення; (6) отримання навичок саморегуляції поведінки в екстремальних умовах; (7) розвиток ціннісно-смыслової сфери у військовослужбовців; (8) корекцію негативних психічних реакцій та станів, які виникають при виконанні СБЗ з припинення масових заворушень та безладів; (9) покращення якості сну.

Розроблена програма психологічного супроводу СБД дозволяє формувати, розвивати, підтримувати та зберігати психологічну безпеку особистості в особового складу під час їх діяльності у звичайних та екстремальних умовах.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Результати проведеного дослідження проблеми, що вивчається, дають підстави для виокремлення психологічного феномену безпеки людини, яку ми розуміємо як загальну захищеність від небезпек фізичного та психічного функціонування особистості.

Індивідуальний рівень безпеки людини регулюється її потребою в самозбереженні та виступає як резерв безпеки людини в ситуаціях, коли соціально орієнтовані способи досягнення безпеки не знаходять належного застосування через різні обставини.

Захищеність є потенційною можливістю психіки людини протистояти небезпекам, її можна розглядати як один із можливих, але не обов'язково гарантованих варіантів реагування на небезпеку і є результатом вже практичної реалізації цих можливостей.

1. Систематизація наукових досліджень дозволила запропонувати власне визначення психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності як складної багаторівневої динамічної системи, що відображає ступінь психічної захищеності людини, її здатність підтримувати оптимальний рівень функціонування, можливість усувати зовнішні та внутрішні загрози, які виникають, зберігати на достатньо стійкому дієздатному рівні виконання службово-бойових завдань у звичайних та екстремальних умовах.

2. Метою розбудови системи психологічної безпеки людини є створення безпечних умов для її життєдіяльності та здійснення вибору, який визначатиме напрямки подальшої самореалізації особистості та її безпеку. Для її реалізації потрібно використовувати потенціал чотирьох структурно-функціональних компонентів ПБО у звичайних умовах діяльності: морально-комунікативного, мотиваційно-вольового, ціннісно-смыслового та внутрішнього комфорту. Під час діяльності людини в екстремальних умовах, коли відбувається трансформація системи ПБО та утворення інших чотирьох структурно-функціональних компонентів, використовується потенціал: морально-вольової урегульованості, стратегій подолання стресових ситуацій, ціннісно-смыслового компонента та посттравматичного зростання / регресу.

3. Ефективним механізмом формування системи ПБО виступає її соціалізація, яка вносить певні обмеження у можливості самореалізації особистості (сприяє реалізації формальних статусів особистості, соціального рівня «Я»). Оминуті зазначені обмеження допомагає механізм рефлексії, який сприяє реалізації особистісного рівня «Я». Саме рефлексія є джерелом трансформації системи ПБО, у тому числі і при її реалізації в екстремальних умовах діяльності.

4. Ефективність функціонування системи ПБО персоналу екстремальних професій залежить від балансу між ризиконебезпечністю діяльності та створеними

для її нівелювання умовами праці: проведення цілеспрямованої професійної підготовки до дій у типових екстремальних ситуаціях; час, що виділяється на відновлення; можливість для емоційного відреагування пережитих стресових ситуацій; спроможність отримання підтримки від соціального оточення; ефективність заходів психологічного супроводження діяльності тощо. Відсутність такого балансу призводить до таких типів деформації ПБО, як «перекошення», «розщеплення», «сплощення».

5. Для позначення здатності до відновлення системи психологічної безпеки особистості пропонується використання терміна «пружність системи психологічної безпеки особистості», що відображає процес динаміки та трансформації системи психологічної безпеки особистості під час впливу екстремальних факторів зовнішнього середовища. При цьому на певний час система психологічної безпеки особистості «стискається» і, таким чином, захищається від небезпек зовнішнього середовища; коли гостра фаза минає, система знову «розтискається» та відновлюється. Після дії помірного стресу дана система не лише відновлюється, але й дає помітний приріст і певне зростання, стає більш диференційованою, забезпечує більшу здатність для розвитку особистості, підвищує якість взаємодії з оточуючим соціальним середовищем. Проте після дії надсильних або хронічно тривалих, повторюваних негативних впливів ця система не завжди спроможна відновитися до початкового рівня: може залишатися зі «сплощеною» ціннісно-сисловою сферою, термінальною мотивацією, обмеженою соціальною взаємодією та однобоким уявленням людини про себе. У результаті чого зменшується кількість «Я»-образів, з якими ідентифікується особа, виникає неадекватне уявлення про себе через дію захисних механізмів самосвідомості, з'являються ознаки, характерні для посттравматичного стресового розладу або професійної деформації особистості.

6. Здатність до самовідновлення системи психологічної безпеки особистості персоналу екстремального профілю діяльності залежить: від режиму праці та можливостей для відпочинку, спілкування з референтною групою та самореалізації в інших сферах життєдіяльності, а також від того, наскільки під час професіоналізації система психологічної безпеки особистості сприяла формуванню механізмів емоційного відреагування на стресові впливи та здатності залучати зовнішні і внутрішні ресурси для їх подолання.

7. На основі структурно-функціональної трансформаційної моделі ПБО розроблено методика «Діагностика психологічної безпеки особистості» фахівця екстремального виду діяльності, яка дозволяє визначати окремі структурні компоненти ПБО за різними шкалами та індекс психологічної безпеки особистості, їх динаміку при виконанні особовим складом завдань у різних умовах діяльності. Вона є чутливою до особливостей ПБО в осіб з різним військово-професійним статусом та типом професійного ризику, здатна диференціювати обстежуваних за типами організації її продуктивності та визначати рівень ПБО. Для оперативного визначення рівня ПБО фахівця ризиконебезпечного профілю, прогнозування можливості його перебування та ефективної діяльності в екстремальній ситуації запропоновано скорочений варіант основної методики – тест «Експрес-діагностика психологічної безпеки особистості». Результати проведених досліджень валідності, надійності та стандартизації розроблених методик дозволяють запропонувати їх використання з метою прогнозування вірогідності психологічно небезпечної поведінки фахівця екстремального виду діяльності під час виконання СБЗ в різних умовах діяльності.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків є дослідження, наукова і прикладна розробка психологічних шляхів і засобів підвищення ефективності професійної діяльності фахівців екстремального профілю, здійснення їх цілеспрямованої екстремальної психологічної підготовки.

Література

1. Баева, И. А. Психология безопасности как направление психологической науки и практики / И. А. Баева // Национальный психологический журнал. – 2006. – № 1. – С. 66-68.
2. Грачев, Г. В. Личность и общество: информационно-психологическая безопасность и психологическая защита: Учебное пособие / Г.В. Грачев. – М.: ПЕР СЭ, 2003. – 304 с.
3. Зотова, О. Ю. Социально-психологическая безопасность личности: автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.05 «Социальная психология (психологические науки) / Ольга Юрьевна Зотова. – М., 2011. – 43 с.
4. Краснянская, Т. М. Психология самообеспечения безопасности: (феноменология, механизмы, стратегии): дис... д-ра психол. наук: 19.00.01-общая психология, психология личности, история психологии / Татьяна Максимовна Краснянская. – Таганрог, 2006. – 373 с.
5. Агузумцян, Р. В. Психологические аспекты безопасности личности / Агузумцян Р.В., Мурадян Е.Б. // Вестник практической психологии образования. – 2009. – № 1 (18). – С. 43–47.
6. Лызь, Н. А. Формирование безопасной личности в образовательном процессе ВУЗа: автореф. дис... д-ра пед. наук: спец. 13.00.01-общая педагогика, история педагогики и образования / Наталья Александровна Лызь. – Ставрополь, 2006. – 45 с.
7. Приходько, І. І. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності: монографія / І. І. Приходько. – Х.: Акад. ВВ МВС України, 2013. – 745 с.
8. Приходько, І. І. Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності (на прикладі військовослужбовців внутрішніх військ МВС України): автореф. дис... д-ра психол. наук: спец. 19.00.09-Психологія діяльності в особливих умовах / Ігор Іванович Приходько. – Х., 2014. – 40 с.
9. Приходько, І. І. Моделювання психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності з використанням психосемантичного методу / Приходько І. І. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – 2012. – Вип. 1. – С. 174–185.
10. Ананьев, Б. Г. Человек как предмет познания: учебное пособие / Б.Г. Ананьев. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
11. Ильинский, И. М. О воспитании жизнеспособных поколений российской молодежи. Государство и дети: реальность России / Ильинский И. М. – М.: Российское педагогическое агентство, 1995. – 234 с.
12. Almedom, A. M. Resilience, hardiness, sense of coherence, and posttraumatic growth: all paths leading to «light at the end of the tunnel» / Almedom A. M. // Journal of Loss and Trauma. – 2005. – Vol. 10. – P. 253–265.
13. Bonanno, G. A. Resilience to loss and potential trauma / Bonanno G. A., Westphal M., Mancini A. D. // Annual Review of Clinical Psychology. – 2011. – № 7 (1). – P. 511–535.
14. Ильин, Е. П. Психология воли: учебное пособие, 2-е изд / Ильин Е. П. – СПб.: Питер, 2009. – 368 с.

15. Maddi, S. The story of hardiness: twenty years of theorizing, research, and practice / Maddi S. // Consulting Psychology Journal. – 2002. – № 54. – P. 173–185.
16. Леонтьев, Д. А. Тест жизнестойкости: учебное пособие / Леонтьев Д.А., Рассказова Е.И. – М.: Смысл, 2006. – 63 с.
17. Kobasa, S. C. Stressful life events, personality, and health: an inquiry into hardiness / Kobasa S. C. // Journal of Personality and Social Psychology. – 1979. – № 37. – P. 1–11.
18. Чудновский, В. Э. Становление личности и проблема смысла жизни: Избранные труды / В. Э. Чудновский. – М. : Изд-во Моск. Психолого-социального ин-та, 2006. – 768 с.
19. Столин, В. В. Самосознание личности: монография / Столин В. В. М.: Моск. ун-т, 1983. – 288 с.
20. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность.: учебное пособие Леонтьев А. Н. – М.: Наука, 1977. – 304 с.

*****

Przyhodko I.I.

Methodology of safety of extreme activity specialist's personality.

Theoretical, methodological and empirical results of the research which is directed at the solving the problem of psychological safety of extreme activities personnel were presented. We considered the genesis of scientific conception of human safety phenomenon and its psychological component. The results of empirical research of development the structural and functional transformational model of psychological safety of extreme activity specialist's personality were adduced. We studied mechanism of forming, development, support and saving the system of psychological safety of extreme activity specialist's personality in different conditions of professional activity, offered typology and model of forecasting productivity of psychological safety of personality.

We identified and grounded the patterns of dynamic of structural components of psychological safety of personality in regular and extreme activity conditions. Based on the received empirical data we developed psychodiagnostic tool for individual psychological safety determination such as methods «Diagnostics of psychological safety of personality» and «Express diagnostics of psychological safety of personality» and justified their validity and reliability. The complex program of forming, development, support and saving the psychological safety of extreme activity specialist's personality was offered.

Keywords: psychological safety, transformational model, personality, extreme activities, the military, psychodiagnostic tools.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Садковий Володимир Петрович

Доктор наук з державного управління, професор. Ректор Національного університету цивільного захисту України.

Максименко Сергій Дмитрович

Дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор. Директор Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Кокун Олег Матвійович

Член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор. Заступник директора Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України з науково-інноваційної роботи.

Швалб Юрій Михайлович

Член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор. Завідувач лабораторією екологічної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Агаєв Назім Асафович

Кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник. Начальник науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України.

Афанасьєва Наталія Євгенівна

Кандидат психологічних наук, доцент. Доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах Національного університету цивільного захисту України.

Балабанова Любов Матвіївна

Доктор психологічних наук, професор. Професор кафедри психології діяльності в особливих умовах Національного університету цивільного захисту України.

Кісарчук Зоя Григорівна

Кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник. Завідувачка лабораторії консультативної психології та психотерапії Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Колесніченко Олександр Сергійович

Кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник. Начальник науково-дослідної лабораторії морально - психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України НДЦ Національної академії Національної гвардії України.

Корольчук Валентина Миколаївна

Доктор психологічних наук, професор. Професор кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету.

Корольчук Микола Степанович

Доктор психологічних наук, професор. Завідувач кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету.

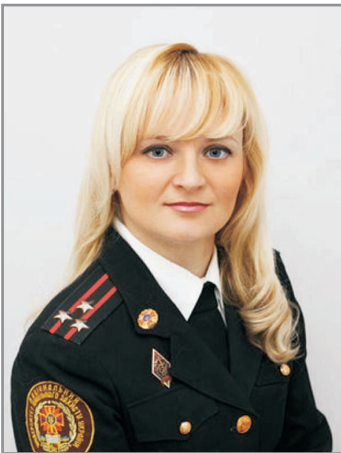
Кравченко Катерина Олексіївна

Кандидат психологічних наук. Доцент кафедри психології Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

Лазос Гелена Петрівна

Кандидат психологічних наук. Старший науковий співробітник лабораторії консультативної психології та психотерапії Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Лебедєва Світлана Юрїївна

Кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник. Начальник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України.

Мась Наталія Миколаївна

Кандидат психологічних наук. Начальник відділу гуманітарних та геоінформаційних досліджень науково-дослідного центру військового інституту Київського національного університету імені Шевченка.

Мацегора Яніна Володимирівна

Кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України НДЦ Національної академії Національної гвардії України.

Миронець Сергій Миколайович

Кандидат психологічних наук, доцент. Доцент кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету.

Москалець Віктор Петрович

Доктор психологічних наук, професор. Завідувач кафедри загальної та клінічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Овсяннікова Яніна Олександрівна

Кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник. Старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України.

Олексієнко Станіслав Борисович

Доктор психологічних наук, старший науковий співробітник. Провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

Омельченко Яніна Миколаївна

Кандидат психологічних наук. Провідний науковий співробітник лабораторії консультативної психології та психотерапії Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Осьодло Василь Ілліч

Заслужений працівник освіти України, доктор психологічних наук, професор. Начальник гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняховського.

Панченко Олег Анатолійович

Заслужений лікар України, доктор медичних наук, професор. Директор науково-практичного медичного реабілітаційно-діагностичного центру Міністерства охорони здоров'я України.

Пішко Ірина Олександрівна

Начальник лабораторії воєнно-психологічних досліджень науково-дослідного центру гуманітарних питань Збройних Сил України.

Побідаш Андрій Юрійович

Кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник. Учений секретар Національного університету цивільного захисту України.

Потапчук Євген Михайлович

Заслужений працівник освіти України, доктор психологічних наук, професор. Завідувач кафедри психології та педагогіки Хмельницького національного університету.

Потапчук Наталія Дмитрівна

Кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник. Провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

Похілько Діана Сергіївна

Кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник. Старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України.

Приходько Ігор Іванович

Доктор психологічних наук, професор. Начальник науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України Національної академії Національної гвардії України.

Савчин Мирослав Васильович

Доктор психологічних наук, професор. Завідувач кафедри психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Сафін Олександр Джамільович

Заслужений діяч науки і техніки України, доктор психологічних наук, професор. Завідувач кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Синяк Ігор Васильович

Сержант окремої тактичної групи 80-ї десантно-штурмової бригади, психолог.

Тімченко Олександр Володимирович

Доктор психологічних наук, професор. Головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України.

Христенко Віталій Євгенович

Кандидат психологічних наук, доцент. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України.

Цокота Вікторія Ризванівна

Кандидат психологічних наук. Науковий співробітник науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України.

Широбоков Юрій Миколайович

Кандидат психологічних наук, доцент. Докторант Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.